

מ- "כל בדיחות אשכול" ל- "כל בדיחות נאצר": העם כתבנית נוף בדיחותיו

אלון גן*

תקציר

בין 1965 – ל- 1967, עברה החברה הישראלית טלטלה עצומה: מבירא עמיקתה של מיתון כלכלי וחרדת ההמתנה לאיגרא רמא של אופוריה ושיכרון מנצחים בעקבות מלחמת ששת הימים. הומור יכול לשמש מעין "נייר לקמוס" דרכו ניתן לעמוד על מצב הרוח הלאומי. מאמר זה מבקש לאפיין, הן את אוירת הנכאים של תקופת המיתון והן את אוירת האופוריה שלאחר מלחמת ששת הימים, דרך ההומור שנוצר בשני שלבי קיצון אלה.

במובן מסוים, ההומור, הוא מעין "סוכן כפול": הוא גם "משקף מציאות" וגם "מייצר מציאות". מאמר זה, עוסק בניתוח ספרוני הבדיחות שיצאו בתקופת המיתון ולאחר הנצחון במלחמת ששת הימים, מתוך ניסיון לעמוד על המינון שנוצר בשנים אלה: בין היות ההומור מעין מראה המשקפת את רוח התקופה, לבין היות ההומור מייצר סדר יום ציבורי שתחילתו בדה-לגיטימציה לראש הממשלה ושר הביטחון – לוי אשכול והמשכו במיתולוגיזציה של אלופי הניצחון בכלל ומשה דיין בפרט ובעיקר.

מילות מפתח: תקופת המיתון, מלחמת ששת הימים, לוי אשכול, משה דיין.

- אספן בולים מושבע מתנצל בפני חבריו על שהוא דוחה את ירידתו מהארץ: 'אני מוכרח להישאר פה בשביל להשיג את מעטפת היום האחרון'.¹
- "מוסטפה, האם תעלת סואץ רחוקה? שתוק מוחמד ותמשיך לרוץ".²

לפנינו שתי בדיחות. הראשונה צוחקת על הישראלים, השנייה צוחקת על הערבים, הראשונה משדרת חרדה קיומית (מעטפת היום האחרון) ואילו השנייה משדרת רהב, זלזול ובזז כלפי החייל הערבי. שתי הבדיחות מדגימות בצורה מוחשית את המעבר החד והמטלטל מאווירת הנכאים של תקופת המיתון והמשבר הכלכלי שקדמה למלחמת ששת הימים, לרוח ההיבריס והאופוריה שהתפתחה לאחריה.

בין הבחירות לכנסת השישית בנובמבר 1965 ל- 1967, עברה החברה הישראלית טלטלה עצומה: מבירא עמיקתה של מיתון כלכלי וחרדת ההמתנה לאיגרא רמא של אופוריה ושיכרון מנצחים בעקבות מלחמת ששת הימים. אם נעזר בעולם המונחים הפסיכולוגי, אזי, ניתן לדמות את אשר קרה לישראל כדבר המזכיר את התופעה הפסיכוטית המוכרת של מעבר חד מדיפרסיה עמוקה למאניה נטולת מעצורים.

הומור יכול לשמש מעין "נייר לקמוס" דרכו ניתן לבחון את מצב הרוח הלאומי. מאמר זה מבקש לאפיין, הן את תקופת "הדיפרסיה" (תקופת המיתון וההמתנה) והן את תקופת "המאניה" (תקופת

¹ כל בדיחות אשכול, הוצאת איסר, 1967, עמ' 19.

² בדיחות המלחמה (ללא שם עורך או מחבר), דפוס ברכה, 1967, ללא עמוד.
* ד"ר אלון גן, מרצה בכיר, מכללת סמינר הקיבוצים. Alon.Gan@smkb.ac.il

האופוריה ושיכרון הניצחון שלאחר מלחמת ששת הימים), דרך ההומור שנוצר בשני שלבי קיצון אלה.

במובן מסוים, ההומור, (כמו כל סוכן עיצוב תודעה כגון עיתונות, רדיו וכו') הוא מעין "סוכן כפול": הוא גם "משקף מציאות" וגם "מעצב מציאות".³ במאמר אבקש לעמוד על המינון שנוצר בשנים אלה בין היות ההומור מעין מראה המשקפת את רוח התקופה, לבין היות ההומור מייצר סדר יום ציבורי שתחילתו בדה-לגיטימציה לראש הממשלה ושר הביטחון – לוי אשכול והמשכו באווירת היבריסי משכרת בעלת שתי מרכיבים משלימים: מחד גיסא, "אני ואפסי עוד", מיתולוגיזציה של אלופי הניצחון בכלל ומשה דיין בפרט. ומאידך גיסא, זלזול מוחלט בערבים המוצגים כפחדנים ופרימיטיביים.

א. כל בדיחות אשכול

שני מרכיבים מרכזיים היוו את הזרעים מתוכם צמחו בדיחות אשכול: המיתון הכלכלי של שנת 1965-1967 ועוצמת האיבה בין רפ"י למפא"י בכלל ובין בן גוריון לאשכול בפרט. אם נבקש להיעזר בדימוי חקלאי, אז, במובן מסוים ניתן לדמות את המיתון והמשבר הכלכלי לקרקע ממנה צמחו "פרחי הבדיחות" ואת פעילותה האנטי-אשכולית של רפ"י כדשן שפוזר על קרקע זו לצורך העשרת גודש הפריחה.

מסעות הצלב של רפ"י נגד אשכול:

נתחיל עם "הדשן". כמו בלא מעט מקרים פוליטיים, מדובר על ידידות בין מנהיג ונאמנו - ממשיך דרכו שעולה על שרטון בעת ש"הממשיך" מגלה סימני עצמאות. בן גוריון, התקשה לקבל את רצונו של אשכול "לקבל אשראי"⁴ ולהנהיג את המפלגה באופן עצמאי ולא רק כממשיך דרכו. למתיחות ביניהם היו סיבות שונות, אך הסיבה המרכזית להתפתחותה של איבה בלתי ניתנת לריסון של בן גוריון כלפי אשכול, היתה "פרשת עסק הביש" שהתפתחה ל"פרשת לבון". היריבות המרה והקשה בין בן גוריון לאשכול סביב "הפרשה" הובילה בסוף לפרישת בן גוריון מהמפלגה שאותה הנהיג במשך שנים (מפא"י) והקמת מפלגה מתחרה – רפ"י (רשימת פועלי ישראל).

בחירות 1965 לכנסת, עמדו בצילה של "פרשת לבון", ומעין "מלחמת אחים" בין שותפים לדרך שהפילוג הוביל אותם לתהומות של שנאה ואיבה הדדית. בן גוריון (בעזרת הילת הצעירים של "צעירי רפ"י" דיין, פרס, נבון, ס. יזהר ועוד) היה משוכנע שמפלגתו תזכה בבחירות במספר רב של מנדטים, אך לאכזבתו רפ"י נחלה תבוסה קשה וקיבלה רק 10 מנדטים בעוד מפא"י בראשות אשכול זכתה ב-45 מנדטים.

תבוסת רפ"י בבחירות, לא הנמיכה את גובה להבות האיבה, וחבריה המשיכו ללא לאות בהעצמת מסע הדה-לגיטימציה לאשכול. בן גוריון המשיך במרץ את "מסע הצלב" שלו כנגד אשכול באומרו שהוא יעשה "הכל כדי לשחרר את ישראל מהמשטר המושחת והמטומטם שהשתלט עליה".⁵ כעת

³ על אמצעי התקשורת והתרבות כסוכנים שגם משקפים מציאות וגם מייצרים מציאות, ראו למשל: טאוב גדי, **המרד השפוף**, הקבוץ המאוחד, תל אביב, עמ' 186.

⁴ הביטוי "תן לי אשראי", התפרסם בעקבות נאומו של אשכול בוועידת מפא"י, 18.2.1965. הדברים נאמרו בצל הויכוח הנוקב שהתקיים במפא"י סביב פרשת לבון. נוסח הנאום, ראו: **לוי אשכול: ראש הממשלה השלישי** (עורכים צורף חגי, למפרום ארנון), כתר, י-ם, עמ' 462. על היריבות הגדולה בין בן גוריון לאשכול ועל חלקה של פרשת לבון בפיתוחה והעצמתה של יריבות זאת, ראו את שתי הביוגרפיות שנכתבו על אשכול:

- גולדשטיין יוסי, **אשכול: ביוגרפיה**, כתר, י-ם, 2003. (להלן: גולדשטיין)

- למפרום ארנון, **לוי אשכול ביוגרפיה פוליטית**, רסלינג, ת-א, 2014. (להלן: למפרום)

⁵ מייזלס מ., "בן גוריון: "אעשה הכל כדי לשחרר את ישראל מהמשטר המושחת והמטומטם שהשתלט עליה", **מעריב**, 5.11.1965.

בנוסף לאימוני החוזרים כלפי אחריותו של אשכול "למחדל בטחוני חמור",⁶ הוא הוסיף "כתם" נוסף אותו ביקש להדביק לאויבו המר: "כתם הלבנטיניות": "אשכול הופך את המדינה ללבנטינית, מוריד את רמתה המוסרית ופוגע בכבודה".⁷ מנהיגי רפ"י ובעיקר השלישייה בן גוריון, דיין ופרס, לא היו רגילים להיות ב"מדבר הפוליטי" של האופוזיציה וניכר שהם חיפשו כל דרך ונתיב כדי להחזיר את מושכות המדינה ל"ידיים הנכונות". מבחינת רפ"י, הבדיחות (בין אם היא יזמה את הפצתן ובין אם היא רק השתמשה בהם) היו אמצעי נוסף לתהליך הדה-לגיטימציה כלפי אשכול בפרט ומפא"י בכלל. חשוב לציין, לרפ"י אין "זכות יוצרים בלעדית" על כתיבת הבדיחות והפצתן, אך יש לה חלק מרכזי בניצול אווירת הנכאים בכלל והבדיחות בפרט, ככלי לניגוח פוליטי כלפי מפא"י. במובן זה, ניתן לדמות את המיתון הכלכלי שפרץ בשלהי שנת 1965, לעצי המדורה ואת הבדיחות על אשכול כסוג של דלק שמטרתו להעצים את גובהן וחוזקן של להבות האש.

המיתון – "האחרון שיוצא שיכבה את האור"

רצה הגורל ולאשכול לא רק שלא היו 100 ימי חסד לחוגג את ניצחונו הגדול על "אבי האומה" בבחירות (נובמבר 1965), והוא נאלץ לחוות במהירות את המעבר החד משמחת הניצחון להתמודדות עם המשבר הכלכלי החריף ביותר איתו התמודדה ישראל מאז ימי הצנע של ראשית שנות החמישים. השנים 1954 - 1965, היו לשנות הצמיחה הגדולה בישראל. היו אלה שנים של הצלחה מרשימה בפיתוח תשתיות והנהגת מדיניות כלכלית שגרמו לכך שבעוד שהתוצר לנפש בשנת 1955 עמד על 960 דולר, בשנת 1965, התוצר לנפש "קפץ" ל- 1590 דולר.⁸

מרבית החוקרים מסכימים על כך שהמיתון הכלכלי שפרץ בשלהי שנת 1965 נוצר כתוצאה משילוב בין גורמים אובייקטיביים שלא היו נתונים לשליטה של הממשלה לבין מדיניות ממשלתית שניסתה להתמודד עם גורמים אלה.⁹

מאמר זה אינו עוסק בניתוח כלכלי של גורמי המיתון, אציין בקצרה שלושה משתנים שמרבית המחקרים מציינים כגורמים המרכזיים למעבר מ"עשור של צמיחה" לקיפאון ומשבר כלכלי: א. סיומם של פרויקטים לאומיים כלכליים רחבי מימדים שיצרו גם צמיחה וגם תעסוקה כגון: המוביל הארצי, הרחבת מפעלי ים המלח, נמלי אשדוד ואילת, הכור בדימונה. ב. ירידה במספר העולים לארץ, המוביל להקטנת העלייה כ"מנוע צמיחה".¹⁰ ג. הצורך להתמודד עם גירעון הולך וגדל במאזן התשלומים.¹¹

התוצאה הכואבת של תהליכים אלה הובילה לאבטלה הולכת וגדלה. אם בשנת 1965 היו פחות מארבעה אחוזים של מובטלים, בשנת 1967 מספר המובטלים עלה על מאה אלף איש (11.4%).¹²

⁶ בן גוריון חזר והאשים את אשכול באחריות למחדל זה. ראו למשל שלוש כתבות העוסקות בכך בעיתון דבר 3.2.1966. על אשמת "המחדל הבטחוני" וקישורו לכור בדימונה, ראו: גולדשטיין עמ' 516-525.

⁷ מייזלס מ, "בן גוריון: "אעשה הכל כדי לשחרר את ישראל מהמשטר המושחת והמטומטם שהשתלט עליה", **מעריב**, 5.11.1965.

⁸ גרוס נחום, "כלכלת ישראל 1954-1967", **העשור השני תשי"ח-תשכ"ח**, עידן 21, יד יצחק בן צבי, י-ם, עמ' 31. (להלן: גרוס)

⁹ על הסיבות למיתון ומאפייניו הכלכליים ראו למשל:

- קרמפף אריה, "כינונו של מושג העצמאות הכלכלית בשיח הישראלי, 1948-1966", **עיונים בתקומת ישראל** 19, 2009. (להלן קרמפף).

- נבון תום, "המיתון: ציון דרך בהיסטוריה הפוליטית הכלכלית של ישראל, 1964-1967", **עיונים בתקומת ישראל** 26, 2016.

¹⁰ בשנת 1965 עלו לארץ 30,736 עולים, בשנת 1966 המספר ירד לחצי – 15,730 ובשנת 1967 ל- 14,327.

¹¹ הגירעון במאזן התשלומים גדל ב- 80 אחוז בין 1965 ל- 1966. ראו גולדשטיין, עמ' 527.

¹² נתוני האבטלה, ראו גרוס, עמ' 31.

תהליכים אלה הולידו גל של סכסוכי עבודה, שביתות והפגנות אלימות תחת הסיסמה "לחם עבודה"¹³.

המיתון והאבטלה הגואה הורידו את מפלס מצב הרוח הלאומי לדרגת שפל והשיח התקשורתי נעטף בעננה קודרת ואווירת נכאים. אחד הביטויים המרכזיים ששיקפו את גודל המשבר היה העיסוק הגובר בתופעת הירידה מארץ. עשרות כתבות עסקו בתופעה זאת. עיתון הארץ הקדיש סדרת תחקירים לנושא, תחת הכותרת "מחיי היורדים"¹⁴. גם ידיעות אחרונות ערך סדרת מאמרים שביקשה להבין: "מדוע הם יורדים"¹⁵. כותרות כגון: "ירידת אקדמאים צעירים"¹⁶, "כמה מוח ישראלי ירד לארצות הברית"¹⁷, "אין סליחה לירידה"¹⁸, "ירידה – פירושה עריקה"¹⁹, מהוות עדות לבלוטתו ההולכת וגוברת של השיח הציבורי אודות תופעת הירידה.

התחושה שהמיתון והאבטלה גרמו לירידת "הון אנושי", משמע בעלי מקצוע ואקדמאים, רק חיזקה את התחושה הקשה. אנשי רפ"י בכלל ובן גוריון בפרט ובעיקר, השכילו לרכב על הגל העכור שפשט בארץ וניצלו היטב את המצב כדי לצאת במתקפה חריפה על מחדלי מפא"י בכלל ואישיותו הרופסת של אשכול בפרט ובעיקר. הבדיחות שימשו לרפ"י מעין "כלי מלחמה אנטי אשכולי" שביקש להעצים את חוסר הנחת מהמצב. במובן זה הבדיחות שימשו גם מראה המשקפת את מצב הרוח הלאומי וגם "מגבר" המבקש לנצל, הן את המשבר והן את הבדיחות לצרכים פוליטיים שנועדו ליצור דה לגיטימציה לראש הממשלה ושר הביטחון.

תמונה מס' 1: "חוקרים מי הוציא ספרון בדיחות על ראש הממשלה".

מערב, יום ראשון, דצמבר 25, 1966

**חוקרים מי הוציא
ספרון בדיחות על
ראש הממשלה**
ספרון זעיר, המכיל בדיחות
על ראש הממשלה, שהוצא ל-
סני שבוע למכירה בתל-אביב,

בשלהי חודש דצמבר 1966, התפרסמה בעמוד הראשון של עיתון מעריב כתבה קצרה המשקפת פרשה שתלך ותתפוס בולטות הולכת וגוברת בשיח הציבורי. כותרת המאמר היתה: "חוקרים מי הוציא ספרון בדיחות על ראש הממשלה".

בכתבה נאמר: "ספרון זעיר המכיל בדיחות על ראש הממשלה שהוצא לפני שבוע למכירה בתל אביב, משמש נושא לחקירת המשטרה, המנסה לאתר את המו"ל והמפיצים של הספרונים. החקירה נפתחה על ידי מדור דומה שמחברי ספרון קטן זה לא שיערו שלקט הבדיחות שהם אספו (רובן של בדיחות שנאמרו

¹³ על הפגנות אלה, ראו גולדשטיין עמ' 519, קרמפף עמ' 23.
¹⁴ ראו למשל:

- חזן משה, "מחיי היורדים: הוליווד – קבר האשליות", הארץ, 2.1.1966.
- חזן משה, "מחיי היורדים: משפחה משפילה עיניים", הארץ, 9.1.1966.
- ¹⁵ את סדרת המאמרים כתב עופרי דן, תחת הכותרת הראשית: "מדוע הם יורדים":
 - "כל יורד שלישי צבר", ידיעות אחרונות, 13.6.1966.
 - "האשה ממריצה את בעלה – לרדת", ידיעות אחרונות, 14.6.1966.
 - "החתנים הרצויים ביותר – תיירים", ידיעות אחרונות, 15.3.1966.
 - "ברחת המוחות", ידיעות אחרונות, 16.3.1966.
 - "מחיר הירידה 2 מיליארד ל"י", ידיעות אחרונות, 17.6.1966.

¹⁶ גוטהולף יהודה, "ירידת אקדמאים צעירים", דבר, 23.11.1965.

¹⁷ בשן רפאל, "כמה מוח ישראלי ירד לארצות הברית", מעריב, 16.12.1966.

¹⁸ יערי חיים, "אין סליחה לירידה", דבר, 4.11.1966.

¹⁹ הלפרין חיים, "ירידה פירושה עריקה", דבר, 24.2.1967. הדברים נאמרו בסימפוזיון שכותרתו: "כיצד למנוע ירידת אקדמאים". בעיתון ניתן למצוא גם את דברי ש.ג. אייזנשטדט, אליהו כ"ץ ורחל שלון.

בעבר על אנשים אחרים בארץ ובעולם), יהפוך במהרה ל"שיחת היום" ולנושא שיגיע לדיונים בכנסת ולסיקור תקשורתי רחב בארץ וגם בעולם. (על כך ראו בהמשך).
הצלחתו הרבה של הספר הולידה מספר חודשים לאחר מכאן את הוצאתו של ספרון בדיחות נוסף שכותרתו "כרך שני: עוד בדיחות אשכול".

תמונה מספר 2: דף השער של שני ספרי הבדיחות: "כל בדיחות אשכול"

אין ודאות מוחלטת לגבי האחראים והמוציאים לאור של ספר זה. כיום, מרבית העדויות כיום מייחסות לאורי סלע את כתיבת הספרונים וליקוט הבדיחות,²⁰ אך אז, מרבית הכתבות בעיתון ראו ברפ"י את האחראית הסמויה להפצת הבדיחות ושני הספרים (על כך ראו בהמשך). בשני הספרים לא נכתב שם המחבר אלא רק "הוצאת איסר" (רמז מחויך לאיסר הראל) ובשתי ההקדמות לספר נכתב רק "המו"לים" ללא ציון שמם. שני הספרים נמכרו במחיר של 50 אגורות והכילו 34 עמודים. הספר הראשון הכיל 54 בדיחות ואילו הספר השני כלל 50 בדיחות (אגורה לכל בדיחה).
כבר הפתיחה של הספרון "מתכתבת" עם מצב הרוח הלאומי והמו"לים האנונימיים מבקשים להסביר את הסיבה לכתיבת הבדיחות: "חוברת קטנטונת זאת באה לאסוף את בדיחותיה של תקופת אשכול – ההנאה היחידה שתקופה זו הביאה לאזרחי ישראל."²¹

²⁰ הטענה שאורי סלע הוא זה שערך את הספר מופיעה במספר מאמרים, אך לא מצאתי לה הוכחה ממוסמכת. להלן מספר מאמרים בהם עריכת הספרים מיוחסת לאורי סלע:

- ויץ יחיעם, "עיצוב המפה הפוליטית החדשה בישראל, 1965-1967", קתדרה 163, תשע"ז, עמ' 64.
- למפרום ארנון, **אשכול ביוגרפיה פוליטית**, רסלינג, ת-א, 2014, עמ' 467-468.
- גלילי זאב, "לוי אשכול – הבדיחות והמציאות של מנצח מלחמת ששת הימים", 2018. <http://www.zeevgalili.com/2018/04/22824>
- הייטנר אורי, "ביום שהלכת", 2018. <https://heitner.wordpress.com/2018/01/15/%D7%A4%D7%99%D7%A0%D7%AA%D7%99-%D7%94%D7%A9%D7%91%D7%95%D7%A2%D7%99%D7%AA-%D7%91%D7%A8%D7%93%D7%99%D7%95-%D7%91%D7%99%D7%95%D7%9D-%D7%A9%D7%94%D7%9C%D7%9B%D7%AA>
- טענה זו מופיעה גם בערך "כל בדיחות אשכול" בויקיפדיה.

²¹ **כל בדיחות אשכול** (ללא שם מחבר), הוצאת איסר, 1966, עמ' 6. (להלן: כל בדיחות אשכול)

כותב מאמר זה אינו מתיימר לערוך שיפוט אומנתי-ספרותי לטיב הבדיחות, אלא לנתח את תכני הבדיחות ככלי המשקף, הן את "רוח הזמן" והן את הניסיון להעצים את הדימוי השלילי של אשכול באמצעות בדיחות אלה.

ניתוח נושאי הבדיחות לפי קטגוריות

שלושת הנושאים המרכזיים המתבלטים מתוך שני ספרי הבדיחות הם המשבר הכלכלי, תופעת הירידה מארץ, והגכתו של לוי אשכול בפרט וחברי הממשלה בכלל, כנטולי כל יכולת להנהיג את הציבור לנוכח עוצמת המשבר.

המיתון הכלכלי:

הבדיחות שיקפו את אוירת הנכאים הנגזרת מהמשבר הכלכלי, כאשר שר האוצר פנחס ספיר שימש את "הכתובת המרכזית" ללעג הבדיחות. ספיר הוצג כקבצן, כמנותק, כשנוא וכחסר יכולת להתמודד עם המצב: "בביקורו בניו-יורק, עבר פנחס ספיר ליד מקבץ נדבות והוציא מכיסו מטבע. 'מאין אתה?' שואל הקבצן. 'אינני מכיר אותך מהסביבה'. 'אני שר האוצר הישראלי' ענה ספיר. 'אם כך, אל תתן לי כלום', אמר הקבצן. 'מחברים למקצוע אני לא לוקח כסף'" (עמ' 12)²². מעבר להצגת שר האוצר כמקבץ נדבות, כותבי הבדיחות העצימו את הלך הרוח המבקש להציג את הזעם והתיעוב כלפי הממשלה בכלל ושר האוצר בפרט: "הדואר החליט להוציא בול מיוחד עם דיוקנו של ספיר. שר האוצר הגאה נכנס לסניף דואר ושאל את הפקיד איך נמכר הבול שלו. 'לא טוב' נאנח הפקיד. 'מדוע? כעס ספיר. 'הבול לא נדבק', הסביר איש הדואר. 'תן לי בול אחד', אמר ספיר, לקח בול, ירק על גבו והדביק אותו על פיסת נייר. 'מה אתה מדבר שטויות? הרי הבול נדבק מצוין!' 'כן', נאנח הפקיד, 'הצרה היא שאנשים יורקים דווקא על הצד השני'". (עמ' 32) הצגת שר האוצר ככישלון כלכלי שהצליח להפוך את "הלירה לזבל" (עמ' 32) והצגתם של ספיר ואשכול כחדלי אישים אשר לא מסוגלים להתמודד עם המשבר הכלכלי - "אשכול וספיר טסו יחד במטוס ופתאום התקלקלו המנועים. מי ניצל? – מדינת ישראל" (עמ' 24), גם שיקפו וגם העצימו את "מצב הרוח הלאומי" כפי שהוא ניבט בעיני כותבי הבדיחות.

הירידה מהארץ:

הירידה מהארץ הוצגה, גם כתוצר של עוצמת המשבר וגם ככישלון ההנהגה להתמודד עימו. כתם תופעת הירידה שימש כמעין סימפטום המשקף את חומרת המצב: "מהנדס שהחליט לרדת לארה"ב ארז את חפציו לקראת הנסיעה והכניס לתיקו גם תמונה גדולה של אשכול. 'לשם מה אתה צריך את התמונה זאת שם?' שאל אותו חבר. 'זה', השיב המהנדס בשביל להתגבר על הגעגועים לישראל'" (עמ' 8). העיסוק בתופעת הירידה, הוצג גם כתופעה חמורה בפני עצמה וגם כאמצעי המשקף את חומרת מצבה של המדינה עד כדי סכנה להמשך קיומה. "אספן בולים מושבע מתנצל בפני חבריו על שהוא דוחה את ירידתו מהארץ: 'אני מוכרח להישאר פה בשביל להשיג את מעטפת היום האחרון'" (עמ' 19). דומה שמתוך שני ספרוני "כל בדיחות אשכול" הבדיחה הבאה זכתה להיחרט בזכרון הקולקטיבי כבדיחה המוכרת והמפורסמת ביותר: "בנמל התעופה בלוד תלו שלט: 'היוצא אחרון, מתבקש לכבות את האור'" (עמ' 22). בספר הבדיחות השני הרעיון כבר עובד באופן יותר אירוני וסרקסטי: "חברת התיירות הממשלתית מעיינת עכשיו בהפצת סיסמת פרסומת חדשה להגברת תנועת התיירים: 'ראה את ישראל – לפני שיהיה מאוחר מידי'" (כרך שני, עמ' 14).

²² מכאן ואילך הוספתי בסוגריים את מספר העמוד בו נמצאת הבדיחה המצוטטת.

אשכול כאנטי מנהיג

מרבית הבדיחות ביקשו להציג את אשכול כמנהיג חלש, נעדר כריזמה ויכולת מנהיגות. יהודי קשיש ו"גלותי", המדבר יידיש, משדר הססנות ואינו מסוגל להתמודד עם קשיי השעה. להלן, הצגת מאפיינים אלו תוך חלוקתם לסעיפי משנה ב"כתב האשמה" כלפי אשכול:

אשכול כמנהיג אפור ונעדר כל מנהיגות וכריזמה:

- למה לא תיתכן בישראל מהפכה צבאית? כי אין ממי לקחת את השלטון. (עמ' 11)
- מה ההבדל בין אשכול וגיימס בונד? 7. (עמ' 15)
- ליד משרד ראש הממשלה נעצרה מכונית ריקה – ומתוכה יצא אשכול. (עמ' 18)

אשכול כהססן, חסר יכולת לקבל החלטות:

- אשכול עלה על מגדל שלום, התכופף יותר מדי וצנח מגג המגדל ארצה. כשעבר על יד הקומה שמינית, שמעו אותו אומר: 'אין מה להתרגש. בינתיים הכל בסדר'. (עמ' 9)
 - מלצר ניגש לאשכול במסיבת עיתונאים ושאל: 'תה או קפה?' אשכול חשב, חשב, ולבסוף אמר: 'חצי חצי'. (עמ' 15)
 - מדוע אשכול לא מתרחץ? – כי בכל פעם שהוא נכנס לאמבטיה, הוא רואה שני ברזים, למים חמים ולמים קרים, ואינו יכול להחליט איזה מהם לפתוח. (עמ' 18)
- בנוסף לדימוי השלילי שהודבק לו כ"הססן" נטול כריזמה והשפעה, הבדיחות הציגו את אשכול כאנטי תזה לדמות הצבר, כזקן גלותי המדבר ביידיש, מעין "בדיחה מהלכת":

- מדוע הגיע זמנו של אשכול לפרוש? - יש 71 סיבות לכך, ובקרוב ימלאו לו 72. (כרך שני, עמ' 32)

- מרים קנתה תוכי ותלתה אותו בבית. אחרי שנה התברר שהתוכי למד את המילים הבאות: אולי, קלייניקייט, יכול להיות, זה לא בוער, ברענט נישט, נראה, אחר-כך, פיפטי-פיפטי, ייתכן, מצד שני, א גרויסע זאך, נחשוב על זה, מה אפשר לעשות, ככה זה, אני יודע: מחר. (עמ' 26)

- אשכול ערך חקירה מי ממציא את כל הבדיחות עליו ולבסוף נודע לו שהאיש הוא שמעון פרס. קרא אשכול לפרס ודרש ממנו להפסיק זאת מיד. אחרי שפרס הבטיח להיות ילד טוב, אמר אשכול: 'בינינו לבין עצמנו, הייתי רוצה לשמוע את הבדיחה האחרונה עלי'. 'ברצון' אמר פרס. 'ובכן, לילה אחד ניגש אשכול למרים... 'שמע נא!' התרתח אשכול, 'אל תשכח שאני ראש הממשלה!' 'תסלח לי אשכול', ענה פרס, 'את הבדיחה הזאת לא אני המצאתי'. (עמ' 34)

מרים אשכול – כמנהלת האמיתית:

ביטוי נוסף להעצמת הדימוי של אשכול כחלש, הססן ונעדר מנהיגות, היה הצגת אשתו הצעירה מרים כ"מנהלת האמיתית" מאחורי הקלעים. מרים התחתנה עם לוי אשכול ב- 1964 (אשתו השלישית) והיתה צעירה ממנו ביותר משלושים שנים. הן גילה הצעיר (היתה בת 34 כשנעשתה לאשת ראש הממשלה) והן אישיותה הססגונית שימשו מקור לדימוי שנוצר לה כ"מנהלת" את בית

- ראש הממשלה. הבדיחות היו רק מבע אחד מתוך עוד מבעים בתקשורת שהעצימו דימוי זה.²³ להלן מדגם מייצג של בדיחות המציגות את מרים כ"ראש הממשלה בפועל" ואת אשכול כעושה דברה:
- הטלפון מצלצל בבית אשכול והעוזרת מרימה את השפופרת. קול בטלפון: 'אפשר לדבר עם ראש הממשלה? העוזרת: 'היא לא בבית'. (עמ' 21)
 - סיפרו לאשכול, שאומרים עליו כי המילה האחרונה אצלו בבית היא תמיד של מרים. 'איזו השמצה חסרת שחר!' התרעם אשכול. 'עוד לא היה בינינו אף וויכוח אחד שבו המילה האחרונה לא היתה שלי. תמיד אני אומר בסוף: בסדר, מרים, בסדר. (עמ' 27)
 - ראשי התיבות החדשים של מפא"י... מרים פעילה, אשכול ישן. (כרך שני, עמ' 23)

ממשלה כושלת

- מעבר לאשכול ש"חטף" את מרבית חיצי הבדיחות, כותבי הבדיחות דאגו להציג את כל הממשלה כחבורת חדלי אישים, הדואגים בעיקר לעצמם:
- בישיבת הממשלה הוטלה פצצה וכולם נהרגו. לא היו אבדות. (עמ' 12)
 - למה אשכול הוא חצי נחמה? – כי הוא צרת רבים. (עמ' 23)
 - במדינות אחרות, שרים ממלאים את חובתם למדינה... אצלנו השרים ממלא את מדינתם בחובות. (כרך שני, עמ' 33)

אובדן האמון של "העם" באשכול

- מאפיין נוסף שבלט בשני ספרי הבדיחות, היה הצגת אי האמון שרוחש הציבור לאשכול, זאת למעשה הייתה הזרוע השנייה של צבת הדה לגיטימציה: הזרוע הראשונה הציגה את אשכול כחלש והססן ואילו הזרוע השנייה הציגה את "העם" כציבור שהבין את הטעות שעשה שבחר באשכול:
- אשכול סייר בחצר המשק בדגניה²⁴ בלוויית חבר וותיק. כשהגיעו לרפת הציג החבר את אשכול בפני הפרות ואמר: 'אתן בוודאי מכירות אותו...'. 'לא מכירות' ענו הפרות בגעיה אדישה. 'אנו עסוקות ביצירת חלב ולא היה לנו זמן להתעניין בפוליטיקה'. המשיכו השניים ללול. החבר הציג את אשכול בפני התרנגולות וגם הן לא התפעלו. 'לא מכירות את אשכול', קירקרו התרנגולות, 'אנו עסוקות ביצירת ביצים ולא היה לנו זמן להתעניין בפוליטיקה'. כשהגיעו לאורווה – בה עמד עדר גדול של חמורים – כבר למד החבר הוותיק מהניסיון ואמר: 'אתם בוודאי לא שמעתם מימיכם על החבר אשכול... מה זאת אומרת? נערו כל החמורים במקלה, הרי כולנו הצבענו בעדו!' (כל בדיחות אשכול חלק שני, עמ' 7-8).
 - יהודי שעבר ליד משרד ראש הממשלה התחלק ונפל. בדיוק באותו רקע יצא אשכול מהמשרד. כשראה את הנעשה, מיהר ועזר לנופל לקום. היהודי היה אסיר תודה ושאל את אשכול אם יש ביכולתו לגמול לו במשהו. 'כרגע אין לי צורך בשום דבר' ענה אשכול. אבל בעוד שנתיים כשתהיינה בחירות, הייתי מבקש שתצביע בעדיי. 'סליחה מר אשכול'

²³ על מרים אשכול, ראו: בן עמי אילן, האישה שאיתו חייהן הפרטיים והציבוריים של נשות ראשי הממשלה בישראל, מטר, ת-א, 2010. הפרק על מרים אשכול, עמ' 79-100.

²⁴ אין זה מקרי, שאשכול מגיע לדגניה, אשכול היה ממייסדי דגניה ב'.

ענה היהודי, 'בוודאי לא שמת לב: אני נפלתי על האחוריים ולא על הראש'. (כרך שני, עמ' 19-20).

כך הוסיפו הבדיחות עוד קיסם למדורת הדה-לגיטימציה כלפי אשכול בפרט והממשלה בכלל. הבדיחות והדיון הציבורי הרחב שהתקיים עליהן, הצליחו במקביל: גם לשקף מצב (משבר כלכלי ירידה, ורוח הנכאים), אך גם להעצימו.

השיח הציבורי אודות הבדיחות:

כאמור, מאמר זה מבקש להמחיש כיצד הבדיחות היו במקביל: גם תוצר וגם יוצר של רוח התקופה. לצורך כך, אבקש להציג בקצרה את השיח הציבורי הנוקב, שעוררו ספרי הבדיחות. מעל דפי העיתונות התחולל דיון סוער בין תומכי הבדיחות למתנגדיה. כאמור, מרבית המאמרים ראו ברפ"י את היוזמת והעומדת מאחורי ספרי הבדיחות והפצתם.²⁵ כפי שתואר לעיל, את ההתייחסות לבדיחות אשכול, יש למקם כחלק מהמאבק החריף והצורב שהתקיים בין מפא"י לרפ"י בכלל ובין אשכול לבן גוריון בפרט ובעיקר. תומכי מפא"י ראו בבדיחות מרכיב אחד מתוך ארסנל הנשק שהפעילה רפ"י כדי ליצור דה-מורליזציה בעם ודה-לגיטימציה לאשכול.

בכאב וזעם מתאר חיים שורר ("דבר") את הרוח הרעה שיוצרת רפ"י גם לאחר הבחירות: "ישבתי בבית שהוא יקר לי מטעמים שונים. וילד בן אחת עשר היה מספר באזנונו בדיחות, אשר קלט בבית או ברחוב (היינו הך!) – על מכונית ריקה שהתקרבה לכנסת ויצא ממנה ... אשכול, על שלט בנמל התעופה בלוד: היוצא האחרון יכבה את האור ... ועוד ועוד כבושם הזה, ובושה כיסתה את פני, למי אתם צוחקים? [...] זהו זה! נטבע יחד בבוץ הזה? עיתונים משמיצים, מחרחרים ומסיתים יום יום. קנאים אחוזים שנאה עיוורת. ילדים מתחנכים לביטול טוטאלי...".²⁶

חנה זמר ("דבר"), ראתה בבדיחות עוד אמצעי אחד מתוך מכלול נרחב של אמצעים שכל מטרתם נועדה ליצור דהמורליזציה בקרב העם ולהביא לחזרתם של שמעון פרס ומשה דיין למפא"י. לגירסתה המצב לא קשה כפי שהוא מתואר, אלא יש מי שדואג לזרוע זרעי מבוכה לצורך צרכים פוליטיים. לדעתה: "כל הבדיחות האנטי ממשלתיות [...] כולל בדיחות מזוכיסטיות ודאפאטיסיות המטילות ספק בעתיד המדינה עצמה" (הכוונה ל"יוצא אחרון שיכבה את האור". א.ג.) הן בדיחות ממוחזרות שנועדו להעצים את אוירת הנכאים לצורך קידום אינטרסים פוליטיים.²⁷

מנחם תלמי (מעריב), הרחיק לכת בביקורתו וראה בבדיחות אלה איום קיומי יותר מסוכן מאשר האיום הבטחוני: "לא נאצר, לא שוקיירי, לא שודדי דרכים ומרצחים בסתר [...] את רוח האומה, יציבותה, כל המכונה בלשון ימינו 'מוראל', יזעזע אויב שאין לו מודיעין, אך קורא בנו כבספר הפתוח: **הומור הגרדום שלנו! הומור התלויים! בדיחה רודפת בדיחה**". (ההדגשה שלי. א.ג.) תלמי מדמה את "הומור הגרדום" למוקש ואת הבדיחות ולרסיסי רימון הפוגעים ברוח האומה. ורואה בבדיחה על לוד (האחרון היוצא שייכבה את האור. א.ג.) "סמפטום חמור" המחייב אותו לבדק בית שיביא לפליטת "הרעלים שאנו מייצרים בכליותנו".²⁸

²⁵ טענות בדבר היות רפ"י היוזמת של ספרי הבדיחות ראו למשל:

- בנקלר רפי, "רפ"י נואשה מדרכה", **על המשמר**, 29.3.1967.
 - רבי יעקב, "אמיצי הלב של המסע הגדול", **על המשמר**, 27.12.1967.
 - א.א., "שעת חרום או שעת כושר, **דבר**, 20.12.1966.

²⁶ שורר חיים, "זה עוד לא עבר", **דבר**, 16.12.1966.

²⁷ זמר חנה, "סוד המבוכה ודרך סילוקה, **דבר**, 13.1.1967.

²⁸ תלמי מנחם, "על קפה הפוך, **מעריב**, 16.12.1966.

למול גל הגינויים, היו גם שיצאו להגנת הבדיחות וגינו את ההתקפה כלפיהם. במאמר תחת הכותרת: "המערכה נגד הבדיחות", כתב דניאל בלוך: "קשה לי להבין, מדוע מתרעמים ראשי המערך על גל הבדיחות 'האנטי ממשלתיות' המתפשט באחרונה בציבור". בלוך גרס שהומור הוא כלי לגיטימי ולכל אורך השנים היו בדיחות, גם בתקופת הצנע, גם על בן גוריון. יותר מכך: כל מי שרואה את הבדיחות הפוליטיות בעולם (בלוך מתאר את הבדיחות על דה גול, על קנדי ועוד), יוכל להסיק שהבדיחות על אשכול הן אפילו עדינות. בלוך גורס שדווקא המסע כנגד הבדיחות רק מעצים את חשיבותן.²⁹

גם יעקב רבי ("על המשמר"), הצטרף לגישתו של בלוך, רבי אמנם מקבל את ההנחה שהספר הוא אכן תוצר מבית מדרשה של רפ"י, אך יוצא כנגד המערכה של מפא"י נגד הספר. ההומור הוא חלק מ"הגנום היהודי" ולכן גם לא ניתן וגם לא צריך להילחם בו. רבי שותף לדעה שמדובר בהומור גרוע ושטחי, אך חושב שזאת שטות מזיקה להילחם בספר זה.³⁰

מגן נוסף על "זכות הבדיחה", היה אפרים קישון. במאמר ביקורת נוקב על מדיניותה של מפא"י, כתב קישון: "למנהיגות שלום, מאחר שרוב מאמצים מתרכזים באמישים אלו במלחמה בבדיחות, אנו ממהרים לקבוע: לא אנו ממציאים אותן", קישון תוקף בחריפות את מחדלי הממשלה הסוציאליסטית ומסיים את מאמרו בכך שרק אם הממשלה תתייחס אחרת לאזרחיה: "אז ייפסקו גם הבדיחות, מעצמן. כי שום הלצה אינה מעוררת אפילו חיוך, אם אין באמת ייסודה, או מבינים בזה, זה המקצוע שלנו".³¹

במהרה התגלגל "תפוח אדמה לוחט" זה גם לדיונים בכנסת. בדיון לקראת אישור תקציב המדינה לשנת 68-1967, תקף ויקטור שם טוב (מפ"ס) את רפ"י וגרס ש"תעשיית הבדיחות" שהיא מפתחת "סופה שתיהפך בעצמה לבדיחה גדולה".³² גם נציג אגודת ישראל שלמה לורנץ יצא במהלך דיוני התקציב כנגד הבדיחות. לורנץ מחה נמרצות כנגד "הנשק החדש, הבלתי קונבנציונלי, (ההדגשה שלי א.ג.) שהוכנס בזמן האחרון למאבק בחזית הכלכלית נגד הממשלה. כוונתי לבדיחות הארסיות המתפרסמות במאורגן על ראשי המדינה". לדעתו "הפצת בדיחות ודברי ליצנות ארסיים פוגעת לא רק ביוקרתם של ראשי המדינה, אלא במדינה עצמה, וזאת על ידי ערעור כל אמון, גרימת בהלה וייאוש".³³

בתאריך 28.2.1967, התקיים בכנסת דיון על שאילתה שכותרתה: "הפצת חוברת הקרויה כל בדיחות אשכול". חבר הכנסת פריגה זוארץ (מפד"ל) שאל את שר המשטרה אליהו ששון: "בסוף השבוע שעבר, בהיותי בתחנה המרכזית בתל אביב ראיתי ילדים בני 10-12 המכריזים על חוברת 'כל בדיחות אשכול' למכירה בחצי לירה. [...] אני מתכבד לשאול את כבוד השר: "הנכון הדבר שהחברת מותרת להפצה? אם כן – מה הנימוק לכך?" שר המשטרה ששון השיב: שאין חוק שאוסר הפצה של חוברת זו גם אם לא צוין בחוברת שם בית הדפוס".³⁴

היו שטענו שספר זה הכשיר את הקרקע למעשה החינוכי הבא: "ארבעה תלמידים הושעו מלימודיהם בגלל ציור קריקטורה הפוגעת בראש הממשלה לוי אשכול".³⁵ עיתון "הצופה" המשיך

²⁹ בלוך דניאל, "המערכה נגד הבדיחות", דבר, 25.12.1966.

³⁰ רבי יעקב, "אמיצי הלב של המסע הגדול", על המשמר, 27.12.1967.

³¹ קישון אפרים, חד גדיא, מעריב, 30.12.1966.

³² דברי הכנסת, הכנסת השישית, חוברת י"א, דיון בתאריך 28.12.1966, עמ' 696.

³³ שם, עמ' 701.

³⁴ שם, עמ' 1489.

³⁵ "הקריקטורה ועונשה", (מכתבים למערכת), מעריב, 8.2.1967.

את יצירת הקשר בין "אוירת הבדיחות" לעונש התלמידים. תחת הכותרת: "פריין של כל בדיחות אשכול", תוארה פרשת הרחקת התלמידים וכותב המאמר שאל: "אולי יביא המקרה להפסקת 'הבדיחות' והרעלת האווירה המתוחה בלאו הכי במדינה?"³⁶

עדות נוספת להיות הבדיחות למרכיב מרכזי בשיח הציבורי, ניתן למצוא בעובדה שהשיח אודות הבדיחות דווח גם בתקשורת העולמית. שלושה עיתונים מרכזיים הקדישו כתבות לנושא: "ניוזוויק", "לה מונד" ו"ליאכספרס". "לה מונד" הקדיש כתבה נרחבת למצב בישראל ותיאר את "כל בדיחות אשכול" כביטוי, הן למצב הכלכלי והן למצבו הקשה של אשכול. כתב העיתון הדגיש שלקחו בדיחות שנאמרו על היטלר וקעת "העבירו" אותן לאשכול.³⁷ גם השבועון הצרפתי "ליאכספרס" והשבועון האמריקאי "ניוזוויק" תיארו בצבעים קודרים את מצבה של ישראל ונעזרו בבדיחות אשכול כאמצעי המחשה למצבה הקשה של המדינה.³⁸

עוצמתו של השיח הציבורי אודות הבדיחות, גררה את תגובותיהם של שני "הגיבורים המרכזיים" של ספרונים אלה פנחס ספיר ולוי אשכול. כאשר נשאל ספיר מה עמדתו לנוכח המצב הקשה בארץ הוא התייחס גם לבדיחות: "... והתחילו הבדיחות. היו חודשיים של הלקאה עצמית. [...] אבל נדמה לי שזה בומרנג - במידה שאני מבין בדעת הקהל ורואה אנשים, ומשוחח, וקורא עיתונים ביעף - האנשים נבהלו מהמאזוכיזם של עצמם ומן הבדיחה האחרונה 'שלא ישכחו לכבות את החשמל'. זה חולף".³⁹ גם אשכול נדרש להתייחס לבדיחות בשני ראיונות שהתקיימו איתו. חנה זמר שאלה אותו: "האם אתה מתרגש מהבדיחות האנטי ממשלתיות" ואשכול השיב: "האמיני לי, אני נהנה מבדיחה טובה, אפילו היא על חשבוני [...] אבל לא אם הבדיחות ריקות מתוכן או שיש בהן סתם גסות".⁴⁰

ארבעה חודשים לאחר שאשכול ביקש למחות כנגד הבדיחות "הריקות מתוכן", הוא נאלץ להתמודד עם המשבר הבטחוני-מדיני הקשה ביותר שידעה ישראל מאז תום מלחמת תש"ח.

ב. מ – "האחרון היוצא, שיכבה את האור" ל – "חיוכי ניצחון":

עוד זה מדבר וזה בא – תקופת ההמתנה – החשש לשואה שנייה

אשכול לא תיאר לעצמו שרוח הנכאים של המיתון ותחושת "האחרון היוצא שיכבה את האור", יהיו מעין פרולוג לאחת התקופות המטלטלות והסוערות ביותר שעברו על מדינת ישראל. יום העצמאות ה-19 של ישראל סימן את כניסתה של המדינה לשלושה שבועות מורטי עצבים ורווי חששות הידועים כ'תקופת ההמתנה'. איומי ההשמדה של מנהיגי ערב, תחושת 'העולם כולו נגדנו', הדימוי שהודבק ודבק בראש הממשלה ושר הביטחון לוי אשכול כמנהיג הססן וחלש ('נאום הגמגום'), ההנחה שהמלחמה תגרום לעשרות אלפי הרוגים, המשק הישראלי המשותק, כל אלה יצרו דינמיקה של חרדה הולכת וגוברת.

³⁶ יוד משה, "פריין של כל בדיחות אשכול", הצופה, 7.2.1967.

³⁷ סופר מעריב בפאריס, "לה מונד מסופרו בישראל: המשבר הכלכלי והמשבר בהנהגה, קשייה העיקריים של ישראל", מעריב, 9.3.1967.

³⁸ סופר מעריב בפאריס, "מאמר על המצב בישראל בשבועון הצרפתי 'ליאכספרס', מעריב, 20.3.1967. על הסיקור הנושא ב'ניוזוויק', ראו, זמר חנה, "סוד המבוכה ודרך סילוקה", דבר, 31.1.1967.

³⁹ מערכת דבר, "ראיון עם שר האוצר פנחס ספיר, דבר, 30.12.1966.

⁴⁰ זמר חנה, "אשכול: אין להגדיר את המצב כשעת חירום", דבר, 6.1.1967. בספרה של עפרה נבו-אשכול (בתו של אשכול), "אשכול של הומור", היא עוסקת גם ב"כל בדיחות אשכול" וכותבת: "מרים אשכול סיפרה שהיא ואשכול השיגו בנפרד עותקים של החוברות 'כל בדיחות אשכול' והסתירו אותן זה מפני זה.... כאשר התחוור להם ששניהם כבר קראו את הבדיחות שאלה מרים: 'נו, מה דעתך?' השיב אשכול: 'אני הייתי יכול לחבר בדיחות מוצלחות יותר'." אשכול של הומור, הוצ' עידנים-ידיעות אחרונות, ת-א, 1988, עמ' 11. (להלן: נבו-אשכול).

במובן מסוים, תקופת ההמתנה היתה לרפ"י כמעין "מתנה לא מתוכננת". כמובן שהם לא שמחו על עוצמת המשבר, אך לא ניתן להתעלם מכך שמפלגה זו השכילה "לנצל" או למנף את משבר תקופת ההמתנה ולגרום לשינוי הרכב הממשלה והחלפת אשכול בדיין בתפקיד שר הביטחון. הצלחה זו גרמה להפיכתו של משה דיין ל"גיבור העל" של המלחמה והפכה את אשכול למעין "אנטי גיבור טראגי" שנפטר כשנתיים לאחר מלחמת ששת הימים בתחושה מוצדקת שנעשה לו עוול גדול, דיין הצליח לגנוב לו את תהילת הניצחון. את מה שרפ"י לא הצליחה לעשות בזמן תקופת המיתון, היא הצליחה להגשים בתקופת ההמתנה.

ישראל שלפני המלחמה נזרעה באלפי תעלות ושוחות, שקי חול עטפו מבני מגורים, עם לילה התכסטה הארץ בחשכת האפלה, חלונות נעטפו בסרטי דבק, על חנויות רבות נתלה השלט 'סגור לרגל המצב' ותחושות דריכות, אי-ודאות וחרדה ריחפו בחלל האוויר.

אי אפשר להבין את האופוריה שהשתלטה על המדינה לאחר המלחמה ללא תיאור עצמת החרדה שקדמה לששת ימי הקרבות.⁴¹ אפשר לדמות את שלושת השבועות שבין יום העצמאות ה-19 לפרוץ מלחמת ששת הימים לסיר לחץ שתכולתו הלכה וגעשה. החשש משימוש בנשק לא קונבנציונלי, ויותר מכך החשש שנאצר ישתמש בגז, על כל ההקשרים ההיסטוריים הכרוכים בכך, העלו את מפלס החרדה והולידו תחושות של סכנת השמדה ושואה נוספת.⁴² מעל דפי העיתונות הלכה וגברה ההשוואה בין נאצר לבין היטלר. נאצר נתפס כנוהג באותה טקטיקה בה נקט היטלר לפני המלחמה ורבים קראו לא לשגות שנית ולאמץ את הרוח הפייסנית שהולידה את הסכם מינכן. "בכל דור קמים עלינו להשמידנו, ... בדור הזה קמו עלינו פעמיים. אך היטלר לא יכול לנו ואף נאצר לא יוכל". כתבו בידיעות אחרונות.⁴³ "סכנת היטלר חוזרת" נכתב במאמר ב"הארץ".⁴⁴ ישראל אלדד ושותפיו ל"חוגים הלאומיים" פרסמו מודעת אזהרה במעריב האומרת: "אם לא נחסל את היטלר המצרי היום, הוא יחסל אותנו מחר".⁴⁵

"מאניה דפרסיה" – מחרדה לאופוריה – ישראל שיכורת ניצחון

ואז, מן החשש מאלפי ההרוגים, מתוך הצל הקודר של סכנת השמדה מוחשית, הגיחו שישה ימים שעיצבו מחדש את זהותה ודמותה של החברה הישראלית. המעבר החד מחרדה קיומית לידיעות על עצמת הניצחון, שחרר בבת אחת פרץ אדיר של רגשות שמחה והקלה. בהשאלה מעולם המונחים הפסיכולוגי אפשר לראות במה שקרה לישראל את התופעה הפסיכוטית המוכרת של מעבר חד מדפרסיה עמוקה למאניה נטולת מעצורים.

כיום, מנקודת מבט מפוכחת וספוגה בטרואומת מלחמת יום הכיפורים, הנטייה היא לראות באותם ימים את שורשי הרע לצמיחתה של תופעת 'הישראלי המכוער', על הכוחניות והגסות הכרוכה בה.

⁴¹ מחקרים רבים עסקו במאפייני חרדת תקופת ההמתנה. ראו למשל: עמי גלוסקא, **אשכול, תן פקודה!**, משרד הביטחון, תל אביב 2004; (להלן: גלוסקא), מיכאל אורן, **שישה ימים של מלחמה**, דביר, תל אביב 2004; תום שגב, **1967: והארץ שינתה את פניה**, כתר, ירושלים 2005; איתן הבר, **היום תפרוץ מלחמה**, ידיעות אחרונות, תל אביב 1987.

⁴² על החשש מ"שואה שנייה" ו"השיח השואתי" של תקופת ההמתנה, ראו: גן אלון, "לקח השואה": מלחמת ששת הימים כמקרה בוחן, **השואה: שעת חינוך**, הקיבוץ המאוחד, סמינר הקיבוצים ומכון מופ"ת, ת-א, 2017.

⁴³ שמיר אהרון, "לפקודה תמיד אנחנו", **7 ימים – ידיעות אחרונות**, 26.5.1967.

⁴⁴ ליבנה אליעזר, "סכנת היטלר חוזרת", **הארץ**, 31.5.1967.

⁴⁵ אלדד ישראל, זטלר יהושע, "אזהרה חמורה", **מעריב**, 30.5.1967.

אולם, חשוב לציין: השמחה וההתרגשות היו אותנטיות לחלוטין. תחושת הצדק בעצם היציאה למלחמה, תחושת ההיחלצות מסכנת השמדה, המפגש המרגש עם מקומות טעוני משמעות היסטורית, כל אלה היו תחושות שרחשו בכל שכבות הציבור כמעט, למעט שוליים זניחים. המדינה פרקה מעליה שעות של חרדה מרוטת עצבים ונסחפה במחול ניצחון משכר.

עוצמתו הסוחפת של הניצחון הנביטה במהרה את זרעי הרהב והזלזול באווירת שיכרון חושים של מנצחים. אלבומי ניצחון צצו כפטריות לאחר הגשם, אלופי צה"ל נעטפו בהילת גיבורים והפכו ליסלבריטיז' מבוקשים, המפגש עם 'ערי האבות' בכלל ועם ירושלים המזרחית בפרט החל להנביט את ניצני המשיחיות האקטואלית ותחושת מלכות הבית השלישי. 19 שנות המדינה עד המלחמה נתפסו כמעין פרוזודור בדרך לכניסה לסלון "ארץ ישראל השלמה". ישראל נכנסה ל"זמן חדש" אותו ניתן לכנות כ"תקופת ההיבריס של שש שנות האימפריה".

הרצון לאחוז בכל רגע מרגעי הניצחון הוליד גל ממוסחר של מזכרות מלחמה: מעל כולם בלטו אלבומי הניצחון או "האלבומיאדה"⁴⁶. ישראל נשטפה בגל של אלבומי ניצחון שתיארו באלפי תמונות את עוצמת הניצחון. בנוסף לאלבומים, הוצפה הארץ במחזיקי מפתחות, צלחות, ספלים, שעונים מעוטרי תמונות גיבורי הניצחון דיין ורבין, משחקי מלחמה לילדים, תקליטים, ספרי מלחמה, סרטים ועוד.⁴⁷

מאמר זה מבקש להתרכז באחד הביטויים של גל האופוריה ושכרון הניצחון שהציף את המדינה – ספרוני בדיחות. המעבר החד מ"כל בדיחות אשכול" של תקופת המיתון ל"כל בדיחות נאצר" של תקופת האופוריה יכול לשמש מעין "נייר לקמוס" לשינוי החד שחל במצב הרוח הלאומי. אמנם, ספרי הבדיחות לא הצליחו להתחרות בכמות אלבומי הניצחון, אך גם ספרונים אלה זכו "לככב" ברשימת החובה של "מזכרות המלחמה" ותרמו תרומה משמעותית להגברת אווירת השיכרון ותחושות הרהב.

אבקש לנתח שמונה ספרוני בדיחות⁴⁸ ולהצביע על הנושאים המרכזיים המצויים בספרים אלה כמעין מראה המשקפת את המעבר הכל כך חד, מאווירת הנכאים של תקופת המיתון לחרדת ההשמדה של תקופת ההמתנה לאופוריית הניצחון וההיבריס לאחר מלחמת ששת הימים.

⁴⁶ על "מלחמת האלבומים" או "האלבומיאדה", ראו א. כנרתי, "מלחמת האלבומים", **למרחב**, 29.9.1967.

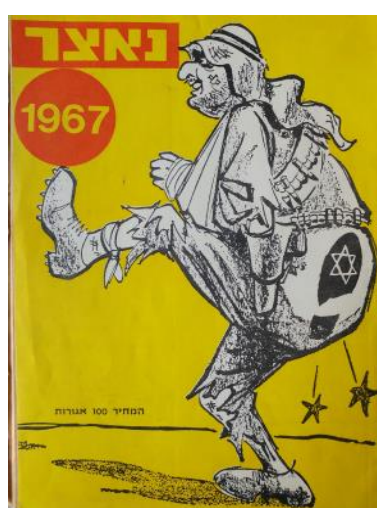
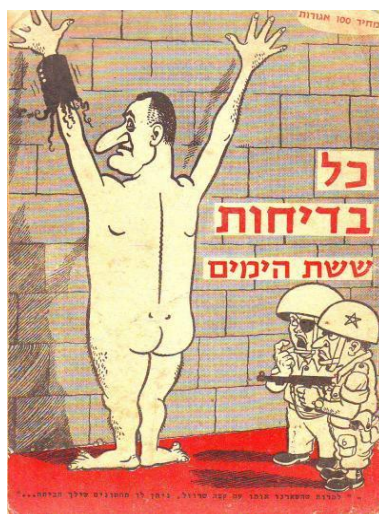
⁴⁷ ניתוח של מאפייני האופוריה ותחושת השיכרון דרך אלבומי הניצחון ומבעים נוספים ראו:

- גן אלון, "חשופים בצריח ושיח לוחמים כצירי זהות מתפצלים", **ישראל** 13, 2008.
- גן אלון, "עוד מוות": על שבת אחים בצל תותחים - עמוס עוז וחונדל לוינ' כנביאי תוכחה אנטי-אופוריים", **עיונים בתקומת ישראל** 11 גיליון נושאי 1967-1977, 2017.

⁴⁸ להלן רשימת ספרי הבדיחות אותן אנתח:

- **כל בדיחות נאצר**, (ליקטו וערכו אורי, שרגא ואמנון), הוצאת שארם אל שיד, 1967. (להלן: כל בדיחות נאצר)
- **חיובי נצחון, מבחר מצויין של בדיחות שלא ישכחו לעולם** ..., (הדר ארנון (עורך), הוצ'י שביט, תשכ"ז. (להלן: חיובי ניצחון)
- **כל בדיחות מלחמת הניצחון**, חייק יצחק (ליקט וערך), דפוס אורלי, ת-א, תשכ"ז. (להלן: מלחמת הניצחון)
- **בדיחות צ.ה.ל 1967** (ללא שם עורך או מחבר), דפוס אדיר, 1967. (להלן: בדיחות צ.ה.ל)
- **בדיחות המלחמה** (ללא שם עורך או מחבר), דפוס ברכה, 1967. (להלן: בדיחות המלחמה)
- **נאצר 1967** (ערך וליקט רפי אילן), חדקל, 1967. (להלן: נאצר 1967)

תמונה מספר 3: ספרוני בדיחות שיצאו בעקבות הניצחון במלחמת ששת הימים:

- צה"ל צוחק, (ליקט וערך רפי אילן), הוצ' חדקל, 1967. (להלן: צה"ל צוחק)
- הבדיחות הקטנות של הניצחון הגדול, (ללא שם עורך או מחבר), דפוס הכרמל, 1967. (להלן: הבדיחות הקטנות)

ניתוח כל מבעי האופוריה ובתוכם ספרוני הבדיחות מצביע על שני מסלולים מקבילים המשלימים אחד את השני: מצד אחד לעג וזלזול כלפי הערבים המובסים ומצד שני גלוריפיקציה והאדרת ישראל בכלל, צה"ל ואלופי הניצחון בפרט ומשה דיין בפרט ובעיקר. ההיבריס ופולחן הגנרלים מכאן והפיכת הערבים למושא ללעג וזלזול משם, היו שני צידי מטבע השיכרון.

עליבותו של האויב – דמות הערבי בעיני הבדיחות:

הדימוי העולה מניתוח מאות בדיחות הניצחון, מציג את הערבים כפרימיטיביים, פחדנים, בורים מלוכלכים, ונעדרי כבוד עצמי. להלן ניתוח של דימוי זה לפי חלוקה לנושאי משנה:

א. הערבי כפחדן:

החייל הערבי מוצג כפחדן עלוב שעושה הכל על מנת לברוח מהמערכה:

- "מוסטפה, האם תעלת סואץ רחוקה? שתוק מוחמד ותמשיך לרוץ."⁴⁹
- אוף, מתי נגיע כבר לגדה שלנו? ... שתוק מוחמד ותמשיך לשחות."⁵⁰
- "למה בסיני לא היו יתושים? ... כי לחיילים המצריים לא היה דם."⁵¹

מספר רב של בדיחות המחיש את "האופי הפחדני" של הערבים דרך הגחכתם באמצעות צחוק וולגארי על עשיית צרכיהם במכנסיים כתוצאה מפחדנותם:

- "בחקר שנערך התברר שבזמן הקרבות כל חייל מצרי שנתקל בישראלי עשה במכנסיים!!! דבר זה פגם ביעילותו של הצבא המצרי – ולכן הוחלט עתה על שעורים מיוחדים שיקראו: 'מי הוא החייל הישראלי! השיעורים יערכו בבתי שימוש!!!'⁵²
- כדי לחסוך עבודות למכבסות במצרים יצאה הוראה מהמטכ"ל המצרי כי כל חייל אשר יוצא לחזית עליו להשאיר את תחתונו במחנה... עליו להסתפק לצרכיו במכנסיים!!!⁵³
- מנשר נשיא מצרים ליחידה שעמדה לצלוח את התעלה ולתקוף את הכוחות הישראליים החונים מעברה השני של התעלה. – יש לכם מזל, אחר שתצלחו את התעלה, לא תצטרכו להתבייש שהרטבתם.⁵⁴

⁴⁹ בדיחות המלחמה, ללא עמוד.

⁵⁰ חיוכי ניצחון, עמ' 27.

⁵¹ בדיחות המלחמה, ללא עמוד.

⁵² חיוכי ניצחון, עמ' 12.

⁵³ שם, עמ' 12.

⁵⁴ בדיחות המלחמה, עמ' 11-12.

תמונה מספר 4: קריקטורה מתוך הספר: "בדיחות המלחמה", עמ' 15.

- דרך נוספת להמחשת "הפחדנות הערבית" היתה העצמת הכוח המשחרר של "נסיעה ברורס":
- עתונאים זרים מקהיר מדווחים שנהגי המוניות שם נמנעים מלהסיע קציני צבא. הם פוחדים שהקצינים יאלצו אותם לנסוע כל הזמן אחורנית.⁵⁵
 - ברוסיה התחילו לייצר דגם חדש של מכונית צבאית מיוחדת לשימוש הצבא המצרי... במכונית החדשה – שלושה הילוכים אחורנית ואחד קדימה.⁵⁶
 - אמר חייל: אפילו המוניות של קהיר, כבר לומדים לנסוע ברורס!⁵⁷
- מרכיב נוסף שהעצים את הבוז, הלעג והזלזול כלפי הערבים היה הצגת המפקדים והקצינים כפחדנים המשאירים את החיילים לבד במערכה:
- זכרו היטב – אמר מפקד המחלקה המצרי לחייליו: אם נתקל באויב, חובה על כל חייל למלא את חובתו. כיתה מס' 1 תסתער מצד ימין. כיתה מס' 2 תסתער משמאל וכיתה מס' 3 תסתער מלפנים. ומה אתה תעשה? – שאל אחד החיילים. אני? אסתער לאחור - השיב הקצין.⁵⁸
 - כותרת: המפקד – מיד לאחר שהחלו הקרבות ברמת הגולן, נראה גייפ צבאי בשערי דמשק. המשטרה הצבאית הסורית עצרה את הנהג ובדקה את תעודותיו. ומה זה? – שאל

⁵⁵ בדיחות צ.ה.ל, עמ' 17.

⁵⁶ הבדיחות הקטנות, עמ' 7.

⁵⁷ צה"ל צוחק, עמ' 5.

⁵⁸ בדיחות צ.ה.ל, עמ' 14.

אחד השוטרים בחשד כאשר הבחין במזוודה גדולה ומוזרה בחלקו האחורי של הגי'פ. זה המפקד – ענה הנהג.⁵⁹

- חייל מצרי שחש על חייו, עזב את יחידתו ונמלט בכיוון התעלה. בדרך פגש בקולונל גיומעה, מפקד החטיבה שלו. שאל אותו המפקד: האם ידוע לך, כי ברגע זה מנהלת יחידתך קרב לחיים ולמות עם האויב? החייל אישר, כי ידוע לו על כך, והקצין הוסיף לשאול: אם כן, מה אתה עושה כאן? החייל שתק ולא ענה. היודע אתה מי אני? – שאג הקולונל. לא, אינני יודע! – השיב החייל. אני הוא מפקד החטיבה שלך! – קרא הקולונל. האמנם? התפלא החייל היחף, לא ידעת שכה הרחקתי להימלט מהחזית.⁶⁰

ב. בדיחות הנעליים

דומה שהדימוי המרכזי שזכה להיחרט בשיח הציבורי ובזכרון הקולקטיבי כסמל לפחדנות הערבית, היה הנעליים. הן באלבומי הניצחון, הן בשיירי הניצחון והן בספרוני הבדיחות, הנעליים "זכו" להיות השחקן המרכזי בסרט התבוסה והפחד:

- 'צר לי עליך', הפטירה הנעל בתמימות לעבר החייל המצרי.⁶¹
- שאל כתב חוץ את חברו הישראלי, איך הצליח המודיעין לדעת בדיוק כמה חיילים מצריים נמצאו בסיני. ענה הישראלי: זוהי שיטה ישנה ופשוטה, סופרים את מספר הנעליים ומחלקים בשניים.⁶²
- במסגרת מדיניות צה"ל לצמצם רכישת ציוד צבאי בארצות חוץ, נתבקשו המצרים לחדול מלספק לנו נעלים.⁶³

ג. הערבי כפרימיטיבי, אנאלפבית וטיפש:

- בנוסף להצגת החייל הערבי כפחדן העושה במכנסיו, משאיר את נעליו ובורח מהמערכה, הוצגו הערבים בספרוני הבדיחות כטיפשים, בורים, מלוכלכים ואנאלפביתים.
- "לאחר לקח מלחמת ששת הימים מנסים להחדיר לאוניברסיטאות במצרים שיטת לימוד חדשה... תורת האידיויטיזם".⁶⁴
- "אבו ג'ילדה יושב באחד ממחנות הצבא המצרי, מוליך עט על גבי הנייר ולשונו משתרבת מפיו מרוב מאמץ. 'אבו ג'ילדה' שואל אותו אחד מחבריו – 'מה אתה עושה?' 'כותב מכתב לאחי' עונה אבו ג'ילדה. 'מכתב? הרי אתה אינך יודע לכתוב!' 'זה לא חשוב' אומר אבו ג'ילדה – 'אחי ממילא לא יודע לקרוא'".⁶⁵
- בימי מלחמת ששת הימים, נעשתה קרית האוניברסיטה העברית מכלאה לשבויים הערבים שרוכזו בה. מדוע דווקא באוניברסיטה? בתקווה שאולי הפעם ילמדו משהו...⁶⁶

⁵⁹ בדיחות המלחמה, עמ' 3.

⁶⁰ נאצר 1967, עמ' 10.

⁶¹ כל בדיחות מלחמת הניצחון, ללא עמוד.

⁶² שם, עמ' 6.

⁶³ שם, עמ' 6-7.

⁶⁴ שם, עמ' 5.

⁶⁵ כל בדיחות נאצר, עמ' 11.

⁶⁶ צה"ל צוחק, עמ' 8.

דומה שחלק ניכר מהבדיחות אימצו את הסטריאוטיפים הגזעניים על דמות היהודי, רק שינו את הכתובת. כעת הערבי הוצג כלא אסתטי, כמלוכלך:

- "אומרים שהצבא המצרי התקדם מאוד מאז מלחמת סיני, זה נכון!!! להרבה חיילים כבר יש תחתונים..."⁶⁷

- חייל בצבא המצרי משרת שנתיים בשרות חובה ומקבל במשך תקופה זו זוג גרביים אחד... שנה על צד אחד ושנה על צד שני!!!⁶⁸

ד. הלעג והבוז כלפי מנהיגי ערב:

בדיחות רבות עסקו בנאצר ובמנהיגי ערב נוספים. גם כאן המאפיין המרכזי היה הצגת ההנהגה הערבית בכלל ונאצר בפרט ובעיקר, כפחדנים ומושחתים המנצלים את עםם. בחלק מספרי הבדיחות שולבו קריקטורות אשר העצימו שני דימויים משלימים. הדימוי הראשון שהחל להתפתח עוד במהלך תקופת ההמתנה היה הצגת נאצר כממשיכו של היטלר והדימוי השני היה מעין היפוך הסטריאוטיפ האנטישמי בדבר "האף היהודי" והחלתו על האף של נאצר.

תמונה מספר 5: קריקטורה מתוך הספר: "נאצר 1967", עמ' 34.

"סטיגמת האף היהודי" בקריקטורות האנטישמיות "הודבקה" כעת לנאצר הן בבדיחות והן בקריקטורות שנוספו לחלק מספרוני הבדיחות. למשל, תחת הכותרת "השכל והאף", נכתב: כמות השכל של נאצר עומד ביחס הפוך למידות האף שלו...⁶⁹

⁶⁷ חיוכי נצחון, עמ' 16.

⁶⁸ שם, שם.

⁶⁹ כל בדיחות ששת הימים, עמ' 3. דוגמאות נוספות לעיסוק ב"אפו הארוך" של נאצר, ראו: נאצר 1967, עמ' 9-8.

תמונה מספר 6: קריקטורה מתוך הספר: "נאצר 1967", עמ' 9

חשוב לציין שהבדיחות נכתבו בתקופה שקדמה לעידן שפת התקינות הפוליטית (פוליטיקלי קורקט), ולכן בדיחות שהיום היו מעוררות סערה ציבורית, "עברו" ללא כל קושי בבדיחות הניצחון. לצורך המחשת השוני ב"רוח התקופה" של אז, לבין "רוח התקופה" של היום, אבקש להשוות בין שתי קריקטורות. בשנה זו (2019) העיתון "ניו יורק טיימס" החליט להפסיק את פרסומם של קריקטורות פוליטיות בעקבות הקריקטורה הבאה שעוררה סערה ציבורית גדולה. קריקטורה בה דונלד טראמפ המוצג כעיור, מובל ע"י בנימין נתניהו המוצג ככלב הנחייה של נשיא ארצות הברית:⁷⁰

⁷⁰ על הסערה התקשורתית סביב קריקטורה זאת והחלטה להפסיק לפרסם קריקטורות פוליטיות בעקבותיה, ראו למשל:

- "אחרי איור נתניהו: סוף לקריקטורות ב"ניו יורק טיימס", ynet, 11.6.2019.
<https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-5523366,00.html>
- אייכנר איתמר, "ניו יורק טיימס התנצל על קריקטורת "נתניהו - כלב הנחייה של טראמפ", ynet, 27.4.2019.
<https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-5500209,00.html>

תמונה מספר 7: קריקטורה מתוך "הניו יורק טיימס"

(מתוך: ynet, 11.6.2019, <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-5523366,00.html>)

THE NEW YORK TIMES INTERNATIONAL EDITION

בעוד "הניו יורק טיימס", נאלץ להתנצל ולהפסיק לשבץ בעיתונו קריקטורות פוליטיות, ספרוני בדיחות הניצחון גדושות בקריקטורות דומות. להלן הקריקטורה המסיימת את הספר "צה"ל צוחק":

תמונה מספר 8: קריקטורה מתוך הספר: "צה"ל צוחק", עמוד אחרון

קריקטורה זאת המבקשת לקשור ברצועה הנכונה את "גאמלי הכלבלב המשתולל", ממחישה היטב, הן את השוני במה שכינה הגל כ"רוח הזמן" והן את "ההיפוך האנטישמיי": ילדיהם של קורבנות הקריקטורות האנטישמיות באירופה בראשית המאה העשרים, יצרו (במודע, או שלא במודע) כעת מגוון בדיחות וקריקטורות בהם הדימוי שהודבק להם, הועבר כעת לערבים בכלל ולנאצר בפרט.

כאמור, עוצמת הלעג והבוז כלפי הערבים, מנהיגיהם וחייליהם במהלך "שש שנות האימפריה", לא נישאה רק מעל דפי ספרוני הבדיחות. את הזלזול בערבים לאחר המלחמה ניתן למצוא בעיתונים, בספרי המלחמה, בתקליטי המלחמה, באלבומי הניצחון. לכן תהיה זאת שגיאה לבודד את הומור הבדיחות "מרוח הזמן האופורית" הכוללת. כאשר, "בדרום", עיתון פיקוד הדרום, מפרסם מכתב היתולי שכותרתו: 'לחיילי נאצר באשר הם שם!', בו כתוב: 'מי שרוצה לברוח מתבקש לרכז את נעליו ע"י מפקדת המחנה ולהמשיך לרוץ יחד עם כפי שתורגל כבר ב-1956. גם אז אין סיכוי רב שיוכל להשיג את הקצינים שלכם'.⁷¹ כאשר עזר ויצמן (ראש אג"מ) אומר לאיתן הבר: 'הערבים? מלחמה זה לא בשבילם. הסיפורים על יכולתם במלחמה שאובים מאגדות לורנס והם אגדות בלבד'.⁷² כאשר עיתון הילדים "הארץ שלנו", מפרסם במדורו "בדיחת השבוע" בדיחה כגון: "למה לא השתתפה לבנון בקרב? – הטייס שלה היה חולה..."⁷³ כאשר אלבומי הניצחון גדושים בתמונות עם "בדיחות נעליים" כגון: 'במלחמה זו ניצחו החיילים המצריים ב... ריצה קלה למרחקים ארוכים. הם הותירו אחריהם אלפי זוגות נעליים'.⁷⁴ או: 'אינם רגילים לנעליים. במקומות רבים בסיני נמצאו ריכוזי נעליים, סימן לבריחה. החייל המצרי אינו רגיל לנעול נעליים, בעוד שליטיו מבקשים להדריכו בשיגור טילים'.⁷⁵ כאשר כל אלה מתרחשים, אז אין להתפלא שהבדיחות שנותחו לעיל, היו רק בבחינת "עוד מאותו הדבר".

הצד השני של מטבע השיכרון: היבריס – פולחן זיין ופולחן הגנרלים.

ממש כמו באלבומי הניצחון, בשירים, בספרים ובעיתונות, גם בספרי הבדיחות, הצד השני של הגחכת הערבים היה ההיבריס וההאדרה העצמית של ישראל וצה"ל בכלל, האלופים בפרט ודיין בפרט ובעיקר:

- הסתכל הנה! – אמר המדריך לחניכו, הטייס המצרי – אם אתה רוצה להרים את המטוס, יש כאן למעלה כפתור. אתה לוחץ – והמטוס מתרומם. ומה אני עושה כדי להוריד את המטוס? - שאל החניך. לזה אל תדאג – ענה המדריך – את זה תשאיר לטייסים הישראליים.⁷⁶

⁷¹ בדרום, עיתון פיקוד הדרום, 9.6.1967, גיליון מספר 8, בית הספרים הלאומי, מכל 20 s 67A 2380.

⁷² איתן הבר, 'ראיון עם ראש אג"מ עזר ויצמן', ידיעות אחרונות, 7.7.1967.

⁷³ "הארץ שלנו", 8.8.1967.

⁷⁴ אהוד ירקוני (עורך), מלחמת 100 השעות, הוצאת ע' נרקיס, תל אביב 1967.

⁷⁵ נפתלי ארבל (עורך), מלחמת ששת הימים, הוצאת מ. מזרחי, תל אביב 1967.

⁷⁶ הבדיחות הקטנות, עמ' 8.

- תחת הכותרת: "שיעמום", נכתב: משה דיין ויצחק רבין יושבים ומשתעממים. אין מה לעשות, אומר דיין באנחה. מה דעתך, רבין, שנכבש איזו מדינה ערבית? זה לא יעזור, עונה רבין. ומה נעשה אחרי הצהריים?⁷⁷
- תחת הכותרת "הרזברה" נכתב: עכשיו מותר לגלות, מה היתה התוכנית הסודית של צה"ל למקרה שלבנון היתה מצטרפת למלחמה... היו שולחים נגדה את תזמורת צה"ל.⁷⁸

פולחן דיין

- דיין הפך להיות "הגיבור האולטימטיבי" והסמל לניצחון במלחמה (למרות כניסתו לתפקיד שר הבטחון ב"דקה התשעים"):
- כותרת: הפטנט – לאחר הכישלון מכשירים המצריים גדוד מיוחד לחיסול ישראל – כשלב ראשון עקרו לכל חייל עין...⁷⁹
 - כותרת: ממה מפחד נאצר? – אמר נאצר לסגנו, זכריה מוחי אל דין: איזה מזל יש לנו. תאר לעצמך מה היה קורה וכמה ימים נמשכה המלחמה, אילו למשה דיין היו שני כיסויי עיניים⁸⁰
 - כותרת "ועוד על כיסוי עין" - מספרים, כי נאצר ביקש לתת לדיין את עינו הימנית הבריאה, ולקבל תמורתה את כיסוי עינו.⁸¹

בדיחות שוביניסטיות בעידן טרום הפוליטיקלי קורקט:

מעבר לבדיחות הלעג והזלזול כלפי הערבים מחד גיסא ובדיחות ההיבריס מאידך גיסא, הבדיחות משקפות היטב את "רוח הזמן" הצברית-שוביניסטית. היום, בעידן הפוליטיקלי-קורקט ולאחר גל ה-Me too, ניתן לשער שחלק גדול מאוד מהבדיחות לא היו זוכות להיות מודפסות. ספרוני הבדיחות עמוסים בבדיחות סרות טעם על נשים, על מזרחיים, על הומואים, על ערבים. אם הומור אמור גם לשקף וגם לעצב את האווירה הציבורית, אזי שאינך יכול שלא לחוש מבוכה ובושה, לנוכח בדיחות כגון:

- רעיונו הגאוני של נאצר – החלפת 600 הקצינים המפוטרים ב- 600 קצינות קרביות. אם צבאו ידפק בקרב פעם נוספת, זה לפחות יראה טבעי.⁸²
- מה משותף בין נאצר לבין זונת רחוב? – את שניהם אי אפשר לחנך, לא בדברי שכנוע ולא במכות. תמיד יחזרו לסורם.⁸³

⁷⁷ שם, עמ' 11.

⁷⁸ שם, עמ' 11.

⁷⁹ חיוכי נצחון, עמ' 24.

⁸⁰ נאצר 1967, עמ' 8.

⁸¹ שם, עמ' 8.

⁸² בדיחות צ.ה.ל, 1967, עמ' 4.

⁸³ בדיחות המלחמה, עמ' 4.

- בעת מסיבה לבנות לפני התגייסותן לצבא, העיר אחד המסובים: 'היזהרנה בנות שלא יחללו את כבודכן בצבא!' משהו הוסיף: 'ואם לא תהיה ברירה ויחללו – השתדלנה בנות, לפחות להנות מזה!' ⁸⁴
- כאשר הגיעו הכוחות הראשונים של צה"ל לג'נין פרצו חיילי הלגיון הערבי בקריאות שמחה ואמרו: 'העיראקים באים! העיראקים באים!... אבל הם טעו, אלה היו מרוקאים.' ⁸⁵
- קבוצת שבויים מצריים רצתה להסגיר עצמה בידי כוחותינו. הישראלים לא רצו לקחתם. הצביע הקצין המצרי על סעדיה התימני ואמר – אז למה אותו? ⁸⁶
- באחד הבונקרים של משלט סורי שנכבש, מצאו החיילים חייל סורי קשור בשלשות. הם התירו אותו, כשזה החל בוכה ומנשק את רגלי החיילים. מה יש? שאלו החיילים. השבוי ענה ביבבה – אז מה? עכשיו לא אקבל אפילו עצמות? ⁸⁷

אם אוסף בדיחות גזעני ותפל זה, היה מבע חריג, מעין יוצא מן הכלל המעיד על הכלל, דיינו. אך עיון במכלול הנרחב של מבעי האופוריה מעלה, שתחושות ההיבריס נכחו כמעט בכל מקום ואתר. אמחיש טענה באמצעות הצבעה על סוכן אופורי נוסף: השירים באלבומי הניצחון. תקליטי ניצחון ובראשם "ירושלים של זהב", הציפו את השוק. חלק מהשירים התחרו ברמתם עם ספרי הבדיחות. התקליט "ירושלים של זהב" אותו הפיק בני אמדורסקי, הפך לאחד הלהיטים הגדולים והמבוקשים ביותר בארץ. לדברי אמדורסקי התקליט נמכר "בסביבות מאה וחמישים אלף עותקים – שיא שלא היה כדוגמתו עד אז בשוק התקליטים הישראלי". ⁸⁸ להלן דוגמאות לשני שירים מתקליט זה: יוסי גמזו כתב מילים חדשות לשיר "מה אכפת", ושמעון בר זימר בקולו המרגש את הגיבוב המוזר של מילים תפלות כגון:

"אך אם או"ם חומק כמו כלום כשדרושה תגבורת, אז לאו"ם חסר פה אוס או חסר לו בורג. עבדל נאצר שוב שכח לקחים מרים פה. אך אם הוא רוצה כל – כך אז כמה "מורים" פה להזכיר לו יזדרזו את סיני ועוגיה ובהזדמנות הזאת גם את כיס פאלוגיה".

הגדיל לעשות הזמר בני ברמן שחיבר ושר את השיר "איגרת לנאצר". להלן קטעים אחדים מ"יצירת מופת" שירית זאת:

נאצר הפטפוט כאן לא עוזר, רבין מחפש אותך בנר
אם בסיני צבא מצרים נס, הנה הפעם גם קיבלתם פס.
פזמון חוזר:
נאצר נאצר יא גאמל, אל תהיה כזה נבל ...
נאצר נאצר יא מסטול אל תהיה כ"כ בהול
מהרוסים לך יש נחת, גם לנו יש כי טנקים יש לקחת.
נאצר נאצר כדאי להיות זהיר, כי אנחנו בדרך לקהיר.

⁸⁴ צה"ל צוחק, עמ' 25.

⁸⁵ הבדיחות הקטנות, עמ' 15.

⁸⁶ בדיחות צ.ה.ל, 1967, עמ' 17.

⁸⁷ שם, עמ' 17-18.

⁸⁸ אורן דוד, "השטיפה הגדולה", הארץ, 1.6.1984. על הביקוש העצום לתקליט זה, ראו: אדמון תלמה, "את המנגינה הזאת אי אפשר להפסיק", מעריב, 5.6.1987.

פזמון חוזר :

נאצר נאצר יא גאמל , אל תהיה כזה נבל ...

נאצר אתה על הכוונת, יא חביבי לך תמצא גנות.

סגרת לנו מעברי המים ושוב השארת לנו נעליים.

גם התקליט "שירי המלחמה והניצחון" הציב רף בעל עומק אמנותי לא פחות גבוה. להלן קטע מן

השיר "המדבר הלבן", מילים ל. נאור, לחן א. לבנון, שירה אסנת פז (ההדגשות בשיר הן שלי. א.ג.):

שלנו עכשיו המדבר הלבן	שיר אהבה למדבר הלבן
אנחנו תמיד שלו	שיר אהבה למדבר
ישר המדברה	אנחנו כבר פעם עברנו כאן והכל כאן כל כך מוכר
הנה כבר קנטרה	אותם הנופים לבנים ויפים
הרוח מכה בשיער	אותן גבעות החול
משה עבר פעם, זיין פעמיים	אותן נעליים בצד הדרכים
איזה איזה מדבר	אותו ניצחון גדול

כמו בבדיחות, גם בשירים, ניתן היה למצוא את שני צידי מטבע השיכרון: צד הזלזול והגחכת הערבים (נאצר כמסטול ומוטיב הנעליים) וצד היהירות ופולחן הגנרלים. (משה דיין, בניגוד למשה רבנו, עבר כבר פעמיים את המדבר).

כשם שספרי הבדיחות לא היו הסוכן היחיד שתרם לאווירת האופוריה, כך ההומור (התפל, השוביניסטי והוולגרי) לא נכח רק בספרי הבדיחות, אלא גם בעיתונים, באלבומי הניצחון, בתקליטים, בספרים ובסרטים. כל אלה היו לסוכני עיצוב תודעה משכרת ואופורית.⁸⁹

חשוב לציין: לא כל החברה הישראלית, נסחפה במחול שיכרון זה. היו גם קולות אחרים שהביעו סלידה ומחאה כלפי מאפייני האופוריה. במאמר תחת הכותרת "איזה מלחמה נחמדה", כותבת סילבי קשת:

"אם ניצלה הארץ במלחמת ששת הימים מטילי האויב שלא שוגרו, עתה אין מנוס לאזרח תמים וחסר הגנה מהפגזה בלתי פוסקת בארטילריה כבדה וקטלנית, הממטירה באש שטוחת מסלול ספרים, אלבומים, תקליטים וחוברות בדיחות על המלחמה. בפאתוס זול, שטחי ובלתי הוגן: בפריטה חסרת בושה על נימיו הרגשיות ביותר של הקורא, בתשפוכת מילולית מצופה וולגאריות שוביניסטית, מטילים ליטראטורים ומו"ליהם פצצות של שומן, והכל בציניות התהומית ביותר. לעשות מקסימום כסף במינימום זמן".⁹⁰

קולות ביקורתניים כגון אלה, אמנם היו קיימים אך הם היו בבחינת "קול קורא במדבר האופוריה". מרבית החברה הישראלית התבשמה ממבעי השיכרון בכלל ומבדיחות הניצחון בפרט.

⁸⁹ ראו הערה 47.

⁹⁰ קשת סילבי, "איזה מלחמה נחמדה", הארץ, 13.10.1967.

סיכום – העם כתבנית נוף בדיחותיו?

למרות השוני ביעד חיצונית הבדיחות (אשכול ומפא"י בתקופת המיתון והערבים בתקופת האופוריה), ניתן לעמוד על מרכיב מהותי משותף. הבדיחות הללו שיקפו היטב את תבנית נוף התרבות הצברית. הייתה זו תרבות מחוספסת שאימצה את "שפת הדוגרי" כדי לזלזל ולהלעיג את כל מי שלא התאים לקודי ההתנהגות הצברית המבוקשים⁹². התרבות הצברית, בזה ליהודי הגלותי, היידישיסט, הפאסיבי, המפחד מה יאמרו הגויים.⁹¹ לכן קל היה לכותבי הבדיחות להפוך את אשכול ל"שק החבטות" של תקופת המיתון. לאחר "שמשון המסכן" (שמעון דער נעבעכדיקר)⁹² ניצח את כל מדינות ערב בשישה ימים, הביטחון העצמי והחספוס הצברי נסקו לגבהים של בדיחות גזעניות ושוביניסטיות שלעגו במודע לערבים ולעגו שלא במודע לנשים, להומואים למזרחיים ולכל מי שלא שייך לאריסטוקרטית "יפי הבלורית והתואר".

העובדה שהבדיחות (הן בדיחות המיתון והן בדיחות הניצחון) נכתבו מבעד לעדשות המשקפיים הצבריות, יוצרת זהות גם בצורה וגם בתוכן. כך למשל, כותבי הבדיחות בחרו בשמות הוצאה בעלי מסר ציני מבודח: "כל בדיחות אשכול" יצא ב"הוצאת איסר", "כל בדיחות מלחמת הניצחון" יצא בהוצאת "רבין את הוד", "הניצחון בראי הקריקטורה" יצא ב"הוצאת קוסיגין ושות'".

יותר מכך, חלק מהבדיחות, הן ממש אותן בדיחות רק בשינוי מושא הצחוק. בדיחות שבתקופת המיתון צחקו על אשכול וחבריו לממשלה, עברו לאחר הניצחון "תרגום לערבית". כך למשל, הבדיחה שבה המהנדס "היורד" לוקח איתו תמונה של אשכול, כדי להתגבר על הגעגועים לישראל, מסופרת כעת על קצין מצרי שברח מהחזית ולקח איתו תמונה של נאצר, כדי להתגבר על "הגעגועים לחזור לחזית".⁹³ כך הבדיחה בתקופת המיתון על חברי הממשלה: "הלוואי שהשמועה שמפיצים עליך תהיה אמת", המופיעה בכרך השני של "כל בדיחות אשכול" (עמ' 24), מופיעה גם בספר "נאצר 1967" תחת הכותרת "קללה מצרית" (עמ' 31), כך, ב"כל בדיחות אשכול" מספרים שהשר ישראל גלילי שבר את ידו "כאשר הוא ניסה להרים את המוראל" (כרך א', עמ' 19), ולאחר המלחמה הבדיחה "עברה את הגבול" וכעת אותה בדיחה מסופרת עכשיו על שר התעמולה המצרי.⁹⁴

הן בדיחות המיתון והן בדיחות הניצחון, מסמנות את אשכול כגיבור (יותר נכון אנטי גיבור) טראגי ראשית, יש בכך מן הטראגיות שרצה הגורל ודווקא אשכול נפל קורבן לאחד המאפיינים המרכזיים באישיותו – ההומור. האיש שכה היטיב להיעזר בהומור ככלי התמודדות, מצא את עצמו מותקף באמצעות אותו "ארסנל" שהוא כה אהב והיטיב להשתמש בו.⁹⁵

במובן זה, לוי אשכול ומשה דיין מהווים את שני צידי מטבע ההומור הפוליטי. כשם שבדיחות אשכול הצליחו להדביק לו את דימוי "העסקן הישיש וההססן", כך בדיחות דיין הצליחו להפוך אותו ל"גיבור העל" של מלחמת ששת הימים. בשני המקרים בולט הפער הגדול בין הדימוי למציאות. מרבית החוקרים גורסים כיום שאשכול השכיל לנתב את ספינת המדינה ברגישות ובתבונה, הן בימי המיתון והן בתקופת ההמתנה. ומן העבר השני, מרבית המחקרים גורסים

⁹¹ על החספוס הצברי ומאפייני דמות הצבר. ראו: אלמוג עוז, **הצבר - דיוקן**, עם עובד, ת-א, 1997. על "שפת הדוגרי" כביטוי למאפיינים אלה, ראו שם, עמ' 229.

⁹² לאשכול מיוחסת הבדיחה האומרת שיש להציג את ישראל כ"שמשון המסכן" לצורך גיוס תמיכה ונשק. ראו: נבו-אשכול, עמ' 145.

⁹³ נאצר 1967, עמ' 18.

⁹⁴ כל בדיחות מלחמת ששת הימים, עמ' 33.

⁹⁵ על מקומו המרכזי של ההומור בחייו הפוליטיים של לוי אשכול, ראו ספרה של עפרה נבו-אשכול: **אשכול של הומור**, הוצ' עידנים-ידיעות אחרונות, ת-א, 1988.

שתרומת דיין לניצחון במלחמה לא הייתה גדולה כפי שהבדיחות, האלבומים והקריקטורות ייחסו לו.⁹⁶

כך יצא שהבדיחות היו גורם נוסף בתהליך בו מתעצם הפער בין "הדימוי" ל"מציאות". לאשכול, "האנטי גיבור" של טרגדיית ההומור שנותחה במאמר זה, נעשה עוול היסטורי גדול. ואילו מהעבר השני, לא ניתן שלא לשאול שאלה כואבת: האם הצגת דיין כ"גיבור העל" של שש שנות האימפריה והמחשבה שהוא התחיל להאמין למה שכתבו עליו, לא היתה אחד הגורמים שהשפיעו על מחדל יום הכיפורים?

את סיפורו של אשכול יש למקם בהקשר רחב יותר המצביע על יכולתו המרשימה של נשק ההומור לשמש כלי ל"חיסול פוליטי". אשכול, דוד לוי ודן מרידור יכולים להוות דוגמה להיותם "קורבנות הומור". בשלושת המקרים, בולט הפער בין הדימוי למציאות. כשם שאשכול לא היה חדל אישים כפי שהבדיחות הציגו אותו, כך, דוד לוי לא היה בור וטיפש וכך גם דן מרידור לא היה "הססן" כפי שבוטת החרצופים הציגה אותו.

המשורר שאול טשרניחובסקי טבע את המושג: "האדם, אינו אלא תבנית נוף מולדתו". אם נבקש לשאול דימוי זה לתחום מחקרנו, אזי ניתן לשאול האם ניתן לומר ש"העם, אינו אלא תבנית נוף בדיחותיו"? ניתוח התכנים של בדיחות המיתון ובדיחות הניצחון, מצביע על כך שהן היו במקביל גם תוצר וגם יוצר של סדר היום הציבורי. תוצר, כי הן שיקפו היטב את מקורות אי הנחת של המיתון ומקורות ההיבריס של הניצחון. יוצר, כי הן שימשו כלי שסייע להקצין את השיח הציבורי ולהקנות בולטות גבוהה, הן לתהליך הזה לגיטימציה לאשכול והן לתהליכי ההרהב והזלזול של שש שנות האימפריה. במובן זה, יש לראות את הבדיחות כעוד מבע שגם שיקף וגם העצים את המציאות. לא הבדיחות יצרו את המיתון ולא הבדיחות יצרו את האופוריה אך הן תרמו להעצמת התחושות. אם נחזור לדימוי הפסיכוטי "מאניה-דפרסיה", הרי שהבדיחות לא שימשו גורם ממתן לשני מצבי קיצון אלה, אלא סוכן שחיקק והעצים, הן את ענני קדרות המיתון והן את האור המסנוור של האופוריה.

⁹⁶ על הפער בין ההערכה המחקרית כלפי אשכול לבין הדימוי השלילי שלו ועל הפער בין הילת המנצח שהודבקה לדיין לעומת חלקו בפועל בניצחון מלחמת ששת הימים ראו למשל:

- למפרום, 528-534.
- גולדשטיין, 600-601.
- אורן מיכאל, "אשכול הגיבור הנשכח", **תכלת** 14, 2003, עמ' 25-66.
- מחקרים המצויגים שתרומת דיין לניצחון במלחמת ששת הימים היתה יחסית קטנה, מכיוון שאשכול ורבין הכינו את הצבא והוא הגיע רק ב"דקה התשעים" למשרד הבטחון. ראו למשל:
- בר-און מרדכי, **משה דיין: קורות חייו**, עם עובד, ת-א, 2014, עמ' 225-226.
- גלוסקא, עמ' 420-424.
- וייץ יחיעם, "אילו אשכול לא גמגם", **פוליטיקה** 20, 1988.